

W PRZEDDZIENÍ ZBRODNI KATYŃSKIEJ

AGRESJA SOWIECKA 17 WRZEŚNIA 1939 ROKU

Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej
Polska Fundacja Katyńska

WARSZAWA 1999

ZESZYTY KATYŃSKIE NR 10

Pod redakcją Marka Tarczyńskiego
Projekt okładki: Krystyna Tarkowska

© Copyright by Zeszyty Katyńskie

ISSN 1426-4064

ISBN 83-905877-4-2

WANDA KRYSZYNA ROMAN

AGRESJA 17 WRZEŚNIA 1939 ROKU W DOKUMENTACH

17 września 1939 rozpoczęła się sowiecka agresja na Polskę, którą poprzedziło szereg zdarzeń w historii wspólnego sąsiedztwa, nawet – zdaniem prof. H. Batowskiego – w *odległej przeszłości, w epoce przedrozbiorowej, w dziejach naporu państwa rosyjskiego na zachód, uwieńczonego udziałem w rozbiorach Polski*¹. Jednak bezpośrednich przyczyn należy szukać w czasach bliższych, w latach międzywojennych, kiedy to Polska odzyskała niepodległość – oficjalnie również akceptowaną przez Rosję Sowiecką, m.in. przez unieważnienie rozbiorów Polski ogłoszone 29 sierpnia 1918 r.². Na stosunkach polsko-sowieckich w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, aż do początku lat trzydziestych, zaważyła wojna z ZSRS o wschodnie granice Rzeczypospolitej, która zakończyła się zrzeczeniem przez Ukrainę i Rosję wszelkich praw i pretensji do ziem położonych na zachód od granicy oznaczonej w artykule II traktatu, zawartego 18 marca 1921 roku w Rydze³. Normalizacja kontaktów sąsiedzkich nastąpiła na początku lat trzydziestych. 25 lipca 1932 roku

¹ H. Batowski, *Antecedencje 17 września 1939 [w:] 17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków, Kraków, 25–26 października 1993*, pod red. H. Batowskiego, Kraków 1994, s. 17–31.

² *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, t. I, Moskwa 1957, dok. nr 326, s. 460.

³ W. Kulski, M. Potulicki oprac., *Współczesna Europa polityczna. Zbiór umów międzynarodowych 1919–1939*, Warszawa–Kraków 1939, s. 242–243.

Polska i Związek Sowiecki podpisały układ o nieagresji⁴, w którym obie strony zobowiązały się do nie udzielania, ani bezpośrednio, ani pośrednio, pomocy i poparcia państwu napadającemu⁵. Do tego układu, 5 maja 1934 roku, podpisano w Moskwie protokół prolongacyjny – pakt miał obowiązywać do 31 grudnia 1945 roku⁶. W okresie tym, na początku lat trzydziestych dyplomacja sowiecka deklarowała oficjalnie chęć utrzymywania poprawnych, pokojowych stosunków z sąsiadami, stąd właśnie m.in. układ z Polską. Uwiarygodnieniem pokojowych intencji dyplomacji sowieckiej było również – z inicjatywy ZSRS – podpisanie 3 lipca 1933 roku w Londynie, tzw. „Protokołu Litwinowa”⁷, w którym m.in. określono definicję agresora, sprecyzowano formy działania w stosunkach między państwami, stanowiące agresję, czyli m.in. wypowiedzenie wojny oraz inwazję własnymi siłami na terytorium innego państwa – nawet bez wypowiedzenia wojny⁸. Na uwagę zasługuje artykuł trzeci tejże konwencji mówiący, że *żaden względ natury politycznej, wojskowej, ekonomicznej lub jakiegokolwiek innej nie może służyć za uzasadnienie lub usprawiedliwienie agresji*. Przypomnienie treści tych dokumentów jest w tym miejscu niezbędne, ponieważ okazało się, że żaden z nich nie był przeszkodą w dokonaniu agresji na Polskę, wszystkie porozumienia zostały tym krokiem przekreślone.

I wreszcie dokument, który na wiele dziesięcioleci zaważył na losach Polski i jej sąsiadów – pakt sowiecko-niemiecki, zwany paktem Ribbentrop-Mołotow, od nazwisk kierowników polity-

⁴ Tamże, s. 357.

⁵ Należy podkreślić, że w treści protokołu zabrakło punktu o sytuacji, kiedy jedna ze stron jest agresorem.

⁶ Kulski, Potulicki, *Współczesna Europa polityczna...* op. cit., s. 360.

⁷ Maksim M. Litwinow (właśc. Maks Wallach), 1876–1951, od 1930 r. do maja 1939 r. był ludowym komisarzem spraw zagranicznych ZSRS. Z jego inicjatywy doszło do rozmów w Londynie nad ustaleniem definicji agresora, których wynikiem było podpisanie „Protokołu Litwinowa” przez ZSRS, Polskę, Rumunię, Estonię, Łotwę, Turcję, Persję i Afganistan. Konwencja ta nie zyskała akceptacji Wielkiej Brytanii i Francji.

⁸ Kulski, Potulicki, *Współczesna Europa polityczna...* op. cit., s. 473.

ki zagranicznej tych dwóch państw. Podpisany został w nocy z 23 na 24 sierpnia 1939 roku i jego tekst jawny zawierał zwykłe – w takich traktatach – treści. Dla Rzeczypospolitej istotne znaczenie miało zawarcie protokołu dodatkowego do paktu o nieagresji. Jest charakterystyczne, że aż do początku lat dziewięćdziesiątych strona sowiecka zaprzeczała jego istnieniu⁹. Natomiast świat dowiedział się o nim w 1945 roku, po zdobyciu hitlerowskich archiwów przez wojska amerykańskie¹⁰. Protokół dodatkowy stwierdzał, że w ściśle poufnej rozmowie, pełnomocnicy obu stron omówili sprawę rozgraniczenia wzajemnych stref interesów w Europie Wschodniej. Ustalono, że w wypadku terytorialno-politycznych przekształceń na terenach należących do państw nadbałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) granicą stref interesów ZSRS i Niemiec będzie północna granica Litwy, przy czym obie strony uznały, że obszar wileński pozostaje w zainteresowaniu Litwy. Przewidując terytorialno-polityczne przekształcenia na obszarach należących do państwa polskiego, linię podziału interesów miały stanowić rzeki: Pisa, Narew, Wisła i San. Obie strony rościły sobie również prawo do decydowania o tym, *czy w interesie obu stron jest utrzymanie niepodległego państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa*. Niemcy i Związek Sowiecki miały, w miarę dalszego rozwoju wydarzeń politycznych, rozstrzygnąć ten problem drogą przyjacielskiego porozumienia¹¹.

⁹ Np. w gazecie „Moskowskije Nowosti” nr 39 z 24 września 1989 roku, w artykule pt. *Polskaja tragedija. Ot pakta do pakta: 23 awgusta – 28 sien’tiabria 1939 goda*, stwierdzono, że oryginał tego dokumentu się nie zachował, więc istnieją uzasadnione wątpliwości co do jego podpisania.

¹⁰ W USA został również opublikowany po raz pierwszy w 1948 roku [w:] *Nazi-Soviet Relations 1939–1941*. Również Niemcy opublikowali go w kilkutomowym wyborze dokumentów na temat niemieckiej polityki zagranicznej: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D (1937–1945)*, Band VII, Baden-Baden 1956, dokument nr 220.

¹¹ Komplet dokumentów dotyczących paktu Ribbentrop-Mołotow znajduje się wśród akt Komitetu Centralnego WKP (b). Centralne Archiwum Wojskowe (dalej – CAW), Kolekcja Akt z Archiwów Rosyjskich (dalej – KAAR), sygn. VIII.800.21, t. 1.

Na rozwój wydarzeń zaś nie trzeba było długo czekać. W końcu sierpnia 1939 roku wiadomo było, że wojna z Niemcami jest nieunikniona, chociaż jeszcze w społeczeństwie polskim łudzono się, że postawa narodu polskiego i antywojenne nastroje w wielu państwach Europy, powstrzymają Hitlera. Okazało jednak – a dziś potwierdzają to dokumenty – że właśnie podpisany pakt z ZSRS miał zasadnicze znaczenie dla decyzji Niemiec o zaatakowaniu Polski. Niektórzy historycy stwierdzają, że bez protokołu dodatkowego, nie wybuchłaby II wojna światowa, a przynajmniej nie w 1939 roku¹². Pakt oznaczał przede wszystkim – dla Polski – najpierw podbój przez dwóch sprzymierzonych ze sobą wrogów, następnie kolejny rozbiór.

1 września wojska niemieckie przekroczyły granicę polską i w szybkim tempie opanowywały kolejne tereny. Z drugiej strony granicy, na dogodny moment włączenia się do wojny i osiągnięcia celów strategicznych określonych w tajnym protokole, czekały władze sowieckie.

W tym miejscu konieczne jest przypomnienie i podkreślenie, że przez pięćdziesiąt lat po zakończeniu II wojny światowej, historycy w kraju nie mogli pisać prawdy o wydarzeniach, jakie miały miejsce po 17 września na wschodniej granicy Rzeczypospolitej. Był to temat tabu, oficjalnie – jeżeli już gdzieś pojawiała się kwestia zajęcia ziem wschodnich przez Armię Czerwoną – przyjmowano propagandowy tekst sowiecki o wyzwoleniu Ukraińców i Białorusinów spod ucisku *pańskiej* Polski. I nie tylko polska cenzura decydowała o tym, ale i władze sowieckie. Kiedy zaś po zmianach politycznych w Polsce, po 1989 roku, przestał to być temat zakazany, w dalszym ciągu badania naukowe nad nim – głównie nad genezą współpracy sowiecko-niemieckiej w sferze politycznej i wojskowej, oraz militarnymi przygotowaniem ZSRS do agresji, przebiegiem działań, zbrodni wojennych i losów jeńców – uniemożliwiał brak dostępu do sowieckich archi-

¹² Patrz: J. Łojek (Leopold Jerzewski), *Agresja 17 września 1939, studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990, s. 10.

wów. Historycy wykorzystywali zasoby archiwów na zachodzie – w Niemczech, Rumunii, Wielkiej Brytanii i Francji. Możliwości spenetrowania archiwów sowieckich zaistniały dopiero w wyniku *pieriestrojki* i rozpadu ZSRS. Dzięki załamaniu się tego totalitarnego systemu zaczęto również w posowieckich archiwach państwowych i wojskowych – dopuszczać historyków do – dotąd niedostępnych i pilnie strzeżonych – zespołów akt¹³. Polski zespół historyków i archiwistów wojskowych – Wojskowa Komisja Archiwalna¹⁴ – także przez kilka lat prowadził prace badawcze w archiwach rosyjskich.

W wyniku prac WKA, Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, w 1993 roku wzbogaciło swój zasób aktowy dotyczący walk we wrześniu 1939 roku o materiały (kserokopie) pochodzące z archiwów rosyjskich. Materiały te – do początku lat dziewięćdziesiątych nie udostępniane historykom – odzwierciedlają działania wojskowe i polityczne strony sowieckiej przed agresją na Polskę 17 września 1939 roku, podczas walk we wrześniu i październiku oraz po zagarnięciu polskich ziem wschodnich. Dopiero porównanie źródeł polskich i niemieckich z tymi materiałami, proweniencji cywilnej – władz państwowych i politycznych – oraz wojskowej, stworzyło możliwości odtworzenia rzeczywistego biegu wydarzeń. Przy czym dotyczy to nie tylko udziału Armii Czerwonej w zajmowaniu wschodnich ziem Rzeczypospolitej, ale również odsłonięcia kulisy wydarzeń politycznych z okresu poprzedzającego wybuch wojny polsko – niemieckiej, a także z okresu przed i po 17 września. Ponieważ doku-

¹³ Charakterystyczne jest, że niektóre z udostępnianych dokumentów, zostały wkrótce ponownie utajnione.

¹⁴ Wojskowa Komisja Archiwalna została utworzona na mocy decyzji ministra obrony narodowej z dnia 29.06.1992 r. Zasadniczym celem jej działania było zreprografowanie i sprowadzenie do Polski dokumentacji dotyczącej losów żołnierzy polskich na terytorium ZSRS. Efekt działań WKA okazał się o wiele większy niż planowano, a zasięg tematyczny i chronologiczny dokumentów dotyczących losów Polaków o wiele szerszy. Patrz: CAW, *Inwentarz akt Wojskowej Komisji Archiwalnej*, oprac. W.K. Roman, Warszawa 1998.

menty te są stosunkowo mało znane i w przeciwieństwie do materiałów z archiwów zachodnich, w niewielkim stopniu publikowane¹⁵, tematem zasadniczym referatu będzie ich bliższa charakterystyka.

Oryginały tych dokumentów są przechowywane – w zasadniczej części – w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (*Rossijskij Gosudarstviennyj Vojennyj Archiv*) w Moskwie, w dwóch kolekcjach: *Kolekcji archiwaliów dotyczących wydarzeń na Zachodniej Ukrainie* obrazującej działania wojsk Frontu Ukraińskiego oraz *Kolekcji archiwaliów dotyczących wydarzeń na Zachodniej Białorusi* obrazującej działania wojsk Frontu Białoruskiego. Dokumenty te to kilkaset tysięcy stron rozkazów, zarządzeń, wytycznych, meldunków i sprawozdań, które mają bardzo różną wartość, głębokość informacji oraz różną wiarygodność.

W CAW skopiowane materiały dotyczące sowieckiej agresji należą do *Kolekcji Akt Wojskowej Komisji Archiwalnej* w części nazwanej *Kolekcją Akt z Archiwów Rosyjskich* i zostały zgrupowane w 17 zespołach archiwalnych.

Konsekwencją zawarcia protokołu dodatkowego były przedsięwzięcia polityczne i wojskowe podejmowane przez Związek Sowiecki mające na celu przygotowanie się do zbrojnego ataku na wschodnie ziemie polskie. Już 1 września 1939 roku uchwałą Rady Najwyższej ZSRS wprowadzono ustawę o powszechnym obowiązku służby wojskowej, następnego dnia wydane zostało zarządzenie wykonawcze dotyczące przeprowadzenia mobilizacji kartkowej w trzech przygranicznych, specjalnych okręgach wojskowych: Kijowskim, Białoruskim i Leningradzkim SOW oraz w czterech wewnętrznych okręgach wojskowych: Moskiewskim, Kalinińskim, Charkowskim i Orłowskim. Wśród doku-

¹⁵ Najszerszy ich wybór zawarto [w:] *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. 1. *Geneza i skutki agresji*, pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1994; t. 2. *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, pod red. St. Jaczyńskiego, Warszawa 1996; t. 3. *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, pod red. Cz. Grzelaka, Warszawa 1995.

mentów¹⁶ Ludowego Komisariatu Obrony ZSRS znajdują się m.in.: rozkazy LKO określające przebieg i zasięg mobilizacji do Armii Czerwonej w okresie od 4 do 16 września¹⁷ oraz zmiany organizacyjne jednostek wojskowych ACz. Z okresu poprzedzającego agresję sowiecką pochodzą również takie dokumenty, jak: dyrektywy dotyczące stosunków między pogranicznymi wojskami NKWD a jednostkami ACz; sprawozdania z kontroli szkolenia bojowego i zabezpieczenia materiałowego okręgów wojskowych i poszczególnych jednostek, szkolenia poborowych; korespondencja ludowego komisarza obrony Klimenta Woroszyłowa ze Stalinem i Wiaczesławem Mołotowem (ludowym komisarzem spraw zagranicznych ZSRS) w sprawach organizacyjnych Armii Czerwonej¹⁸.

Nieco innego rodzaju archiwalia znajdują się w aktach Sztabu Generalnego Armii Czerwonej, chociaż one również w dużej mierze odzwierciedlają przygotowania wojskowe do agresji i przebieg działań bojowych. Znaczną część materiałów wytworzonych przed 17 września stanowią plany organizacyjne i uzupełniania jednostek wojskowych oraz sprawozdania i meldunki z ich wykonania, a między nimi także obrazujące problemy przygotowywania kadry dowódczej, formowania nowych jednostek¹⁹. Na uwagę zasługują także zestawienia statystyczne przedstawiające liczebność żołnierzy w poszczególnych okręgach wojskowych oraz zestawienia liczbowe dot. stanu bojowego jednostek²⁰.

11 września 1939 roku sformowano dowództwa dwóch Frontów: Białoruskiego i Ukraińskiego²¹ oraz rozpoczęto koncentrację zmobilizowanych związków i oddziałów w wyznaczonych rejonach. Uderzenie na Polskę miało być wykonane w najdogod-

¹⁶ Cały czas mowa jest o kserokopiach dokumentów sowieckich znajdujących się w CAW.

¹⁷ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.1, t. 5, 14, 22, 23, 25, 29.

¹⁸ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.1, t. 9, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 26, 29.

¹⁹ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.2, t. 2–14, 18–21.

²⁰ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.2, t. 27, 30, 31, 34.

²¹ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.1, t. 3.

niejszym momencie – tak, aby Polska nie mogła się skutecznie bronić i aby nie narazić się zbyt opinii międzynarodowej²².

Jeszcze przed wkroczeniem wojsk sowieckich na ziemię polskie wydano szereg dokumentów dla wojska uzasadniających dokonanie agresji. 15 września jednostki wojskowe otrzymały rozkaz o przejściu do ataku w dniu 17 września, ponieważ *Naród białoruski, ukraiński i polski splotają krew w wojnie rozpoczętej przez rządzącą klikę obszarniczo-kapitalistyczną Polski i Niemiec. Robotnicy i chłopcy Białorusi, Ukrainy i Polski powstali do walki ze swoim odwiecznym wrogiem – obszarnikami i kapitalistami*²³. 17 września ZSRS unieważnił zawarte z Polską traktaty. W nocy sowieckiej do ambasady Rzeczypospolitej w Moskwie (nie przyjętej przez ambasadora W. Grzybowskiego) stwierdzono: *państwo polskie i rząd polski faktycznie przestały istnieć. Tym samym utraciły moc obowiązującą traktaty zawarte między ZSRS a Polską*²⁴.

Do ataku na Polskę rzucono w pierwszej fazie działań, niepełna 500 000 żołnierzy, w tym wojska Frontu Białoruskiego liczyły 200 802 żołnierzy, Frontu Ukraińskiego ponad 265 000 żołnierzy (w dniu 13 września)²⁵. Jako pierwsze, wprowadzono woj-

²² Badania prowadzone w ostatnich latach w archiwach francuskich ujawniają, że dyplomaci francuscy w Moskwie wiedzieli tuż po wybuchu wojny polsko-niemieckiej, że również Związek Sowiecki przygotowuje agresję. Jednakże nikt nie poinformował rządu polskiego o uderzeniu z tej strony. Wydaje się natomiast, że decyzja Najwyższej Rady Wojennej Sprzymierzonych z 12 września 1939 r. w Abbeville – czyli jeszcze przed zaatakowaniem Polski przez ZSRS – mówiąca, że nie będzie Polsce udzielona pomoc wojskowa, nie dotyczyła wyłącznie, już trwającej, wojny polsko-niemieckiej. Por. *Agresja sowiecka 17 września...*op. cit., t. 1, s. 18–19.

²³ Rozkaz bojowy nr 1 sztabu 3 Armii. CAW, KAAR, sygn. VIII.800.11, t. 22.

²⁴ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VII, Warszawa 1973, dokument nr 105.

²⁵ *Grif siekretности sniat. Potieri woorużennych sil SSSR w wojnach, bojewych diejstwijach i wojennych konfliktach. Statisticeskoje issledowanije*. Pod red. G.F. Kriwoszejewa, Moskwa 1993. W porównaniu z dokumentami archiwalnymi wydaje się, że dane zawarte w tym wydawnictwie mogą być zaniżone.

ska szybkie – broń pancerną i kawalerię oraz znajdujące się już w strefie przygranicznej, dywizje strzeleckie pierwszego rzutu. Dopiero pod koniec agresji liczba żołnierzy sowieckich, biorących w niej udział, wzrosła do około 1,6 miliona, razem z wojskami odwodu Naczelnego Dowództwa ACz, jednostkami tyłowymi, pogranicznymi i operacyjnymi wojskami NKWD. Stało się tak w wyniku niezbyt sprawnego systemu mobilizacyjnego, bałaganu organizacyjnego i licznych braków w sprzęcie i uzbrojeniu. Bardzo interesujące dla badacza są materiały sprawozdawcze, w których ujawniono liczne braki w przygotowaniu do rozpoczęcia agresji – są to informacje nie tylko na temat niedoborów samolotów, samochodów, sprzętu wojskowego, ale również mundurów, kuchni polowych, kociołków²⁶.

Wśród akt Sztabu Gen. ACz znajdują się dyrektywy ludowego komisarza obrony ZSRS z 14 września dla Rad Wojennych Kijowskiego i Białoruskiego Okręgu Wojskowego dotyczące przegrupowania wojsk do natarcia w dniu 17 września²⁷. Należy w tym miejscu wspomnieć, że mimo, iż omawianą grupę dokumentów strona rosyjska udostępniła w 1992 roku, to dyrektywy te – dopiero 22 września 1995 roku.

Cel strategiczny Armii Czerwonej, która przekroczyła granicę polską na całej przestrzeni, od Dźwiny po Dniestr, był jasny: osiągnąć zamierzenia określone przez tajny protokół dodatkowy. Wojska Frontu Białoruskiego, którym dowodził komandarm II rangi M. Kowalow, miały zadanie – uderzyć na północno-wschodnie obszary Polski, od granicy z Łotwą, aż do linii Prypeci włącznie. Głównym kierunkiem natarcia była Warszawa. Frontem Ukraińskim dowodził komandarm II rangi S. Timoszenko. Pas działania wojsk tego frontu znajdował się między Prypecią a Dniestrem i granicą polsko-rumuńską i polsko-węgierską. Zasadnicze zadanie przewidziane dla tego frontu to odcięcie drogi do Rumunii i na Węgry wojskom polskiemu i Naczeln-

²⁶ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.2, t. 17.

²⁷ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.2, t. 1.

nemu Wodzowi RP, zniszczenie ich oraz zajęcie ziem polskich do linii środkowej Wisły i Sanu.

Dla polskich władz państwowych i wojskowych atak Armii Czerwonej był zaskoczeniem. Ogłoszenie światu, że stało się tak wskutek rozpadu państwa polskiego i dla zapewnienia bezpieczeństwa Białorusinom i Ukraińcom, były maskowaniem prawdziwych celów polityki sowieckiej – umocnienia swojej imperialnej pozycji w Europie Wschodniej – a w dalszych planach – nad Morzem Bałtyckim. Było to oczywiście nie liczenie się z normami prawa międzynarodowego oraz złamanie zawartych wcześniej porozumień i układów. 17 września rząd polski znajdował się jeszcze w granicach Rzeczypospolitej, a Wojsko Polskie broniło się na wielu terenach, Warszawa jeszcze nie skapitulowała, jak i inne ośrodki oporu.

O działaniach wojsk sowieckich po przekroczeniu granicy polskiej informują m.in. sprawozdania i meldunki telegraficzne przesyłane do Stalina, Woroszyłowa i dowódcy wojsk Frontu Ukraińskiego, komandarma Timoszenki.

Przekroczenie granicy przez sowieckie jednostki wojskowe odnotowane zostało także w meldunkach – radiogramach i telegramach polskich z nad granicy. Meldował o tym ppłk Korycki oraz komendanci garnizonów w Pińsku, Baranowiczach, a także gen. bryg. Franciszek Kleeberg i gen. dyw. Juliusz Rómmel. Ten ostatni poinformował Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego 17 września o godz. 15.35, że *Zapytany przez Korpus Brześć kazałem traktować wojska sowieckie jako sprzymierzone*, jednakże kilka godzin później stwierdził, że *sytuacja może dla mnie wymagać pełnomocnictw politycznych*²⁸. Zgodnie z dyrektywą marszałka E. Śmigłego-Rydza, polskie związki i oddziały w miarę możliwości unikały starć z jednostkami sowieckimi, wycofując się na południe, w kierunku granicy rumuńskiej i węgierskiej, a walki prowadziły wyłącznie w sytuacjach tego wymagających, przy próbach rozbrajania lub blokowania dróg odwrotu. Do dzisiaj wiele

²⁸ CAW, Kampania wrześniowa, sygn. II/1/4, k. 223–228.

kontrowersji budzi podjęcie wspomnianej decyzji przez marszałka Śmigłego-Rydza – od uznania za wyprowadzenie tak dużej ilości żołnierzy, którym umożliwił walkę z Niemcami na zachodzie, do nazwania go zdrajcą, gdyż w konsekwencji nie stawiania oporu Armii Czerwonej, tysiące polskich oficerów i żołnierzy, którzy mogli podjąć walkę, dostało się do niewoli sowieckiej i ponad 20 000 zostało tam na zawsze – w grobach Katynia, Charkowa i Miednoje.

Z decyzją o nie podejmowaniu walki przeciwko Armii Czerwonej zgodziła się tylko część generalicji i dowódców polskich oddziałów. Nieliczni, wraz ze swoimi żołnierzami, podjęli walkę. Przebieg działań bojowych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej odzwierciedlają przede wszystkim sowieckie materiały archiwalne zawarte w zespołach akt Frontów: Ukraińskiego (dalej – FU) i Białoruskiego (dalej – FB), a także jednostek wojskowych wchodzących w ich skład – 5, 6 i 12 Armii i 15 Korpusu Strzeleckiego FU oraz 3, 4, 10 i 11 Armii i Dzierżyńskiej Grupy Konno-Zmechanizowanej FB. Jest to przede wszystkim obszerna dokumentacja rozkazodawcza z różnego szczebla dowodzenia. I tak m.in. rozkazy sztabów frontów dla podległych jednostek dotyczące: przekroczenia granicy polskiej, działań bojowych na poszczególnych odcinkach frontów²⁹, a także w sprawach zdobyczy wojennych i postępowania z jeńcami; rozkazy operacyjne i dla jednostek tyłowych³⁰; rozkazy Rad Wojennych frontów dotyczące dyslokacji jednostek wojskowych i umacniania nowej granicy³¹. Wśród rozkazów sztabu Frontu Białoruskiego znajduje się liczna grupa tych dokumentów skierowana przez dowództwo 3 Armii do poszczególnych jednostek wchodzących w jej skład (4 Korpus Strzelecki, 24 Dywizja Kawalerii, 22 i 25 batalion pancerny w przeddzień agresji). Są to rozkazy bojowe, operacyjne, dla jednostek tyłowych – te dotyczą przede wszystkim organizacji zaplecza wojsk. Na uwagę zasługuje grupa mate-

²⁹ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 3, 8, 11; VIII.800.11, t. 1–3.

³⁰ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 11; VIII.800.11, t. 22.

³¹ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 12.

riałów związanych z walkami o Wileńszczyznę. Znajduje się wśród nich m.in. charakterystyka wileńskiego kierunku operacyjnego, rozkazy dotyczące prowadzonych tam działań bojowych oraz rozkazy utworzonego później garnizonu wileńskiego³².

Ze strony polskiej pierwsze uderzenie Sowieców wzięły na siebie wojska Korpusu Ochrony Pogranicza. Większość batalionów i szwadronów KOP należących do pułków „Głębokie”, „Wilejka”, „Baranowicze”, „Równe”, „Czortków” podjęła tę nierówną walkę. Dokumentacja sowiecka dość dokładnie oddaje przebieg walk w okolicach Szacka i Wytyczna, gdzie zgrupowania KOP zadały jednostkom Armii Czerwonej dotkliwe straty. Zachowały się również materiały archiwalne dot. walk o niektóre miasta wschodniej Polski, w których niekiedy podejmowano próby zorganizowania oporu przed wojskami sowieckimi. Tu szczególnie należy podkreślić walki o Grodno, gdzie ze strony sowieckiej użyto 15 Korpusu Pancernego i 6 Korpusu Kawalerii wspartych w ostatniej fazie boju przez dodatkowe siły piechoty. Nie można też zapominać o obronie Lwowa, której poszczególne etapy ilustrują źródła sowieckie oraz przechwycone przez nich – akta polskie.

Istotne znaczenie dla odtwarzania przebiegu agresji mają materiały sprawozdawcze wytwarzane w dużych ilościach na wszystkich szczeblach dowodzenia, przy czym często najbardziej wartościowe są te, które powstały jako pierwsze – w kompanii, pułku. Sprawozdania i meldunki dzienne sztabów poszczególnych armii i grup dają pełny obraz, jak krok po kroku wojska sowieckie wkraczały – nie napotykając prawie żadnego oporu – na ziemię polskie, zatrzymując się dopiero na linii Wisły. Istotne znaczenie dla prowadzenia działań bojowych miały dokumenty oddziałów zwiadu. Komplet meldunków zwiadowczych sztabu 3 Armii dotyczy całego okresu agresji, od 17 września do 6 października³³. Również z całego okresu agresji pochodzą materiały zwiadowcze 6 Armii, sztabu FB³⁴.

³² CAW, KAAR, sygn. VIII.800.11, t. 22, 24–26, 28, 37–38, 41, 47.

³³ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.11, t. 76.

³⁴ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.11, t. 7, 13.

Materiały sprawozdawcze obrazują również działalność poszczególnych rodzajów broni w okresie agresji na Polskę, lub służb frontów. I tak w zbiorach *Kolekcji...* znajdują się m.in.: sprawozdania z działań bojowych jednostek artylerii i służby sanitarno–medycznej oraz służby tyłów 5 Armii³⁵; sprawozdania operacyjne sztabu Sił Powietrznych FU³⁶, wojsk pancernych FU³⁷.

Istotne znaczenie dla całego przebiegu agresji miała tzw. praca polityczna. Wśród dokumentów znajdują się przede wszystkim wytyczne szefa Zarządu Politycznego ACz (Lwa Mechlisa, później Kuzniecowa) dotyczące prowadzenia pracy propagandowo–politycznej w jednostkach ACz na temat m.in. paktu Ribbentrop – Mołotow i interpretacji sojuszu sowiecko–niemieckiego, rozpoczęcia i zakończenia tzw. *wojny z Polską*³⁸. Tu również pokazną ilość stanowią materiały sprawozdawcze odzwierciedlające stan moralno–polityczny żołnierzy – poszczególnych jednostek, jak i całych frontów, a także pracę agitacyjno–propagandową wśród ludności cywilnej na terenach zajmowanych przez oddziały sowieckie³⁹. W aktach Zarządu Politycznego znajduje się m.in. sprawozdanie na temat przygotowania bojowego Białoruskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego za 1939 rok⁴⁰ oraz meldunek o stratach wojsk Frontu Białoruskiego w okresie *kampanii polskiej*⁴¹.

Wśród dokumentów operacyjno–bojowych związanych bezpośrednio z działaniami wojennymi znajdują się materiały przedstawiające obraz stosunków sowiecko–niemieckich, a w szczególności rozmów między tymi stronami na temat ustalenia i wytyczenia granicy, wymiany jeńców, wzajemnego porozumiewania się i rozróżniania samolotów niemieckich i sowieckich, a także

³⁵ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.8, t. 1–3.

³⁶ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 23, 35.

³⁷ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 27–28.

³⁸ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.3, t. 2–3.

³⁹ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.3, t. 6, 8–12, 15–17.

⁴⁰ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.3, t. 14.

⁴¹ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.3, t. 6.

wspólnej parady wojskowej w Brześciu 15 października 1939 roku⁴². Dokumenty dowództw operacyjnych Armii Czerwonej, w sposób jednoznaczny świadczą o tym, że istniało planowe współdziałanie z Wehrmachtem, które miało na celu – nie tylko złamanie oporu polskiego – ale przede wszystkim zniszczenie całkowite Wojska Polskiego.

Dowództwo Armii Czerwonej w zasadzie na bieżąco wydało dyspozycje dla służby historycznej Armii, aby zbierać i opracowywać materiały dla wykorzystania doświadczeń bojowych z tzw. *kampanii polskiej*⁴³. W *Kolekcji...* posiadanej przez CAW zgromadzono dość obszerny zbiór takich opracowań należący do zespołów akt Frontu Ukraińskiego i Białoruskiego. Opracowania te występują w formie sprawozdania z całokształtu działań bojowych prowadzonych przez daną jednostkę, armię lub front, bądź dziennika działań bojowych – ale przypuszczalnie spisane zostały po zakończeniu działań na podstawie rozkazów i sprawozdań bądź też opisu działań bojowych danej jednostki. Opracowano również wnioski i doświadczenia bojowe na temat wykorzystania poszczególnych rodzajów broni, m.in. z Frontu Ukraińskiego: artylerii przeciwlotniczej, pułkowej, dywizyjnej, korpuśnej oraz wojsk pancernych⁴⁴.

Wśród materiałów dokonujących podsumowania wyników tzw. kampanii polskiej znajdują się sprawozdania na temat wykonania postawionych zadań, ilości zdobyczy wojennych, strat własnych, liczby jeńców polskich wziętych do niewoli, niedociągnięć w pracy poszczególnych sztabów i dowództw⁴⁵. Jako ciekawostkę można podać, że dochodziło do sytuacji nieco absurdalnych, jak np. postawienie dowództwa 99 Dywizji Strzeleckiej przed Radą Wojenną 6 Armii za nie wzięcie do niewoli rządu

⁴² M.in.: CAW, KAAR, sygn. VIII.800.9, t. 8, 16; VIII.800.7, t. 7, 16, 38; VIII.800.11, t. 57, 62, 69, 73, 85, 88; VIII.800.1, t. 15, 31; VIII.800.14, t. 1.

⁴³ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 11.

⁴⁴ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 7.

⁴⁵ M.in.: CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 21, 24, 40; VIII.800.11, t. 5, 15–17, 89; VIII.800.10, t. 5–6.

polskiego, który znajdował się w okolicy Horodenki, niedaleko od rejonu działania tej dywizji⁴⁶. Generalnie na podstawie sowieckich materiałów wojskowych można wywnioskować, że w okresie agresji praca sztabów i dowódców jednostek była słaba, właściwie na każdym szczeblu.

Wśród akt wojskowych dotyczących agresji na Polskę odnaleziono nieliczne materiały dotyczące przestępstw i zbrodni popełnianych na Polakach przez oddziały regularne Armii Czerwonej oraz przez pojedynczych żołnierzy. Informują o tym przede wszystkim akta prokuratur wojskowych frontów oraz sprawozdania pionu politycznego. Dowiadujemy się z nich m.in., że *>szef oddziału specjalnego 2 Korpusu Kawalerii... rozstrzelał bez sądu dziesięciu aresztowanych polskich urzędników<; >...sierżant Kamakin z pułku czołgów 5 Dywizji Kawalerii ...rozstrzelał jeńca – oficera armii polskiej...<; >dnia 27 października po starciu z wojskami polskimi wzięto do niewoli piętnastu żołnierzy... jeńcy zostali ustawieni w szereg i rozstrzelani z działa...<; >politruk Bierdnikow ... rozstrzelał sześciuosobową rodzinę kulaka<*. Są także m.in. wyroki Rady Wojennej Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego na obywateli polskich⁴⁷ i wyroki 117 trybunału wojskowego działającego na Białorusi⁴⁸.

Niewielka ilość dokumentów obrazuje przebieg brania do niewoli żołnierzy polskich, a wśród nich m.in. gen. Władysława Andersa. Dokumenty dotyczą m.in. organizowania punktów przyjęć dla jeńców, postępowania z jeńcami (oddzielny rozkaz dowódcy Frontu Białoruskiego o postępowaniu z oficerami polskimi), nieliczne protokoły przesłuchania⁴⁹. W materiałach proweniencji wojskowej znajdują się także informacje na temat wymiany jeńców wojennych z Niemcami. I tak ze sztabu Frontu Ukraińskiego meldowano 10 listopada 1939 roku, że w pasie

⁴⁶ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.9, t. 1.

⁴⁷ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.5, t. 1.

⁴⁸ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.11, t. 49.

⁴⁹ M.in.: CAW, KAAR, sygn. VIII.800.9, t. 16; VIII.800.11, t. 22, 51; VIII.800.15, t. 2.

działania frontu przekazano Niemcom między 30 października a 9 listopada – 21 767 jeńców polskich. W zamian Niemcy przekazali stronie sowieckiej 3246 osób⁵⁰.

Zbiory materiałów z archiwów rosyjskich uzupełnia tzw. kolekcja rodowodów historycznych jednostek Armii Czerwonej, które brały udział w agresji na Polskę⁵¹.

Bezpośrednim skutkiem agresji sowieckiej było podjęcie decyzji o wyjeździe naczelnych władz polskich, politycznych i wojskowych do Rumunii. W obliczu zaistniałej sytuacji był to krok, który zapewnił ciągłość władzy państwowej i kontynuowanie walki o niepodległość. Skutkiem wejścia Armii Czerwonej na wschodnie ziemie Polski było wycofanie się na Litwę i Łotwę ponad 15 000 żołnierzy polskich, których prawie połowa zapełniła sowieckie obozy NKWD w 1940 roku⁵², po zajęciu przez ZSRS Litwy i Łotwy⁵³.

Bilans strat polskich w wyniku agresji sowieckiej 17 września można robić w wielu płaszczyznach, m.in. terytorialnej – wojska sowieckie zajęły 52 % terytorium II Rzeczypospolitej. Bezpośredni skutek agresji to przede wszystkim straty w ludziach, zarówno żołnierzach, jak i osobach cywilnych. Bilans strat w ludziach jest nawet obecnie – kiedy wiele spraw mogło zostać wyjaśnionych dzięki ujawnionym dokumentom – bardzo trudny do ustalenia. Jeżeli chodzi o żołnierzy, to dane oficjalne, podawane przez Mołotowa i Woroszyłowa podają liczbę jeńców polskich od 180 000 do 230 000. Wskutek działań Frontu Białoruskiego do niewoli trafiło 60 202 żołnierzy polskich, w tym 2066 ofice-

rów⁵⁴. W jednym z dokumentów Frontu Ukraińskiego podano, że tylko wojska tego frontu wzięły do niewoli 385 094 żołnierzy, w tym 15 695 oficerów. I dzisiaj trudno wyjaśnić tak duże rozbieżności – być może informacje statystyczne ulegały w którymś momencie „produkowania” sprawozdań – nakładaniu na siebie.

Tysiące Polaków w sowieckich obozach pracy i obozach jeńческих NKWD to także skutek agresji 17 września. CAW posiada w swoich zbiorach kartotekę polskich jeńców wojennych liczącą około 120 000 nazwisk oraz ponad 22 – tysięczny zbiór akt personalnych żołnierzy polskich w niewoli sowieckiej⁵⁵. Do dzisiaj nie mamy dokumentów personalnych ofiar obozów specjalnych – Kozielska, Starobielska i Ostaszkowa. Nie wiadomo także, ilu żołnierzy polskich zostało, bez żadnego śladu pozostawionego w dokumentach, samowolnie rozstrzelanych podczas działań wojennych, konwojowania do obozów przez żołnierzy Armii Czerwonej.

Tak jak przyczyn 17 września można szukać w odległej przeszłości, tak skutki agresji mają odbicie w kilkudziesięcioletniej historii Polaków, która upłynęła od tego dnia. 17 wrzesień to nie tylko jeden dzień, dzień przekroczenia granicy polskiej przez Armię Czerwoną. To w pewnym sensie symbol symbol tragicznych losów polskich oficerów i żołnierzy zamordowanych na terenach ZSRS, symbol tułających losów wielu milionów Polaków.

⁵⁰ CAW, KAAR, sygn. VIII.800.7, t. 16.

⁵¹ CAW, KAAR, VIII.800. 6, t. 1–29.

⁵² Patrz: J. Pięta, W.K. Roman, M. Szczurowski, *Polacy internowani na Litwie 1939–1940*, Warszawa 1997.

⁵³ Był to kolejny krok w realizacji ustaleń paktu Ribbentrop–Mołotow, potwierdzonego układem o przyjaźni i granicy między Niemcami a ZSRS z 28 września 1939 r., do którego również dołączono tajny protokół dodatkowy, w którym Niemcy przekazywały Litwę w sowiecką strefę wpływów w zamian za terytoria polskie zajęte przez Armię Czerwoną (Lubelszczyzna i część województwa warszawskiego).

⁵⁴ *Grif siekrietnosti...*op. cit., s. 86.

⁵⁵ Częściowo akta mają odpowiedniki w kartotece.